

УДК: 930.2(092)

**Георгій Кожолянко
(Чернівці)****ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕОНІДОМ БІЛЕЦЬКИМ
ДАВНЬОЇ ПИСЕМНОЇ
ВСЕСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПАМ'ЯТКИ ТА
ПАМ'ЯТКИ СТАРОУКРАЇНСЬКОГО
НАРОДНОГО ЖИТТЯ І ЗВИЧАЄВОСТІ**

У статті йде мова про вивчення видатним українським вченим істориком і філологом Леонідом Білецьким історичної і лінгвістичної пам'ятки українського народу „Руської Правди”.

Ключові слова: „Руська Правда”, писемна пам'ятка, право, закон, культура, князь, текст, список, кодекс, староукраїнська мова.

Леонід Білецький народився 5 травня 1882 р. у селі Литвинівці нинішнього Уманського р-ну Черкаської обл. (у той час Київська губ.). Навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету, який закінчив у 1913 році із золотою медаллю. З 1918 до 1920 р. працював доцентом української мови і літератури Кам'янець-Подільського державного університету, з 1921 до 1923 р. – професором української мови й літератури Українського таємного університету у Львові. Він став першим ректором (1923-1926 рр.) і до 1933 року викладачем української літератури в Українському високому педагогічному інституті ім. М.Драгоманова у Празі. 1933-1945 рр. – штатний професор факультету права, а пізніше – факультету філософії Українського вільного університету. Він був першим президентом Української вільної академії наук у Канаді (1950-1955). Помер у місті Вінніпезі 5 лютого 1955 р.

У м.Торонто зберігається архів Л.Білецького (з 70-х рр. ХХ ст. у приватному архіві доньки О.Білецької-Козоріс та старшої доньки Катерини Лазор-Кандиби).

Леонід Білецький є відомим у світі українським істориком, літературознавцем, спеціалістом з історії юриспруденції. Через політичні мотиви в Україні його ім'я до початку ХХІ ст. було маловідоме, оскільки за радянського часу в Україні його зарахували до істориків і спеціалістів права буржуазно-націоналістичного спрямування, що, зрозуміло, у тодішніх українських реаліях не давало можливості українським читачам ознайомитись з його працями.

Серед багатьох літературознавчих і юридичних праць автора виділяється його ґрунтовне дослідження писемної пам'ятки всеслов'янського і українського значення – „Руської Правди”. Праця „Руська Правда й історія її тексту” була опублікована у 1993 році (Вінніпег, 166 стор.) уже після смерті автора за редакцією науковця Української Вільної академії наук Юрія Книша завдяки підтримці Української Канадської фундації ім. Тараса Шевченка та департаменту політичних студій Манітобського університету.

Ця праця фактично була написана автором ще на початку 30-х років ХХ ст. Під час роботи Українського правничого з'їзду у 1933 р. Леонід Білецький виступив з доповіддю, яка стосувалась історії тексту „Руської Правди”. Власне, сама доповідь була надрукована Іваном Огієнком у журналі „Наша культура” у грудні 1935 р., але весь матеріал книги так і не побачив світ за життя автора.

У передмові до книги Л.Білецький дає загальну характеристику давнього українського писемного джерела „Руської Правди”. Він писав: „Руська Правда” є пам'ятка величезної всеслов'янської культурної ваги. Цей твір назверх виглядає по своїй структурі і змістові ніби стисло правничою пам'яткою староукраїнських законів і норм права. Але вчитуючись у її назверх монотонні й нудні статті, вдумуючись у їх фактичний та ідеологічний зміст, в цілу концепцію зібраних у ній фактів із самого староукраїнського життя та людських взаємин – я спостерігаю ту глибину реальних життєвих соціальних і національних відносин, що так красномовно визирають із ляпідарно-коротких фраз, речень та статей. В них спочиває та величезна і глибока традиція народного життя та його звичаїв у взаємовідносинах наших предків. З цього становища дослідник народного побуту та звичаїв, археолог та історик доісторичного звичаєвого права, побуту, родинних відносин „Руську Правду” покладе в основу своїх археологічних і доісторичних студій і повною рукою зачерпне звідти матеріал й відомості хоч би в такому інституті родинним як кровава помста, зо всіма виявами в різних фазах життя стародавньої родини, роду, верві, дикої віри, та всіх перипетій звичаєвого родинного і карного права”¹.

Дослідник зазначає, що „Руська Правда” має велике значення і для історика пізнішого часу, часу Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха та ін. Він робить висновок, що „Руська Правда в цім відношенні є живе дзеркало, що відбиває в собі цілу низку чисто соціальних взаємин різних народних верств та шарів. Ні один історик без Руської Правди не зрозуміє так глибоко соціальної структури населення від найдавніших часів його історичного життя. З цього становища Руська Правда є найвидатніша пам'ятка, що так яскраво змальовує відносини між вищими верствами староукраїнського населення і нижчими, як смерди, закупи, холопи, раби; взаємовідносини між мужем і жоною в родині та їх дітьми. Це є невичерпне джерело щодо пізнання соціальної структури українського населення середньовіччя”².

„Руська Правда” характеризує також рівень моральної свідомості українського народу. З цього приводу Л.Білецький писав: „Коли прирівняти цю сторону Руської Правди з нормами старонімецького права, – в Руській Правді кидається в вічі відмінність правових відносин, а власне: Руська Правда фіксує знесення кривавої помсти й заміни останньої на грошові покути (віра, продаж, уроки), фіксує рівність жінки перед законом і в спадковій праві та

в праві родинним, і за вбивство жінки та сама відповідальність, що і за мужчину; нарешті фіксує змагання законодавців полегшити становище найбільшнього населення (смердів, закупів, холопів, рабів) перед сильними світу, великими землевласниками, перед тими багачами, що дають у позику гроші і стягають великі проценти („рези”) і т.д.²³.

Публікацією і дослідженням тексту Руської Правди займалися у XIX та першій половині XX ст. Калачов Н., Карський Е., Максимейко М., Савваїтов П., Сергеевич В., Соболевський О., Шелухін С., Юшков С.⁴ та ін. Проте на роль і значення цього давнього писемного документа у суспільному житті давніх українців та для визначення витоків духовної культури українського народу ніхто з них уваги не звертав. Звернення до матеріалів „Руської Правди” зустрічаємо і в сучасних наукових дослідженнях з проблематики витоків українського етносу та давнього законодавства. Прикладом може служити монографія І.Зайця „Витоки духовної культури українського народу”, опублікована у Києві в 2006 р., де виділено окремий розділ „Право і законодавство”. У цій книзі „Коротка Правда” подається як окреме писемне джерело з давнього українського законодавства. Крім цієї пам’ятки, окремо виділяються „Розширена Правда” та „Устав Володимира Мономаха”²⁵.

Найперше, що намагався зробити Л.Білецький у дослідженні „Руської Правди”, – це визначити неповність та недоліки попередніх досліджень Н.Калачова, П.Мрочека-Дроздовського, В.Сергеевича та ін. Подаючи критичний огляд літератури попередників з даного питання, він вказав, що Н.Калачов, поклавши в основу своїх досліджень текст „Руської Правди” за Синодальним списком, припустився значної помилки. Синодальний список хоча хронологічно найстарший (1282 р.), з боку текстологічного і філологічного не є найповнішим і типовим для всіх інших копій. У Синодальній копії пропущено дві статті (18, 19), які наявні у інших 46 копіях так званої „Широкої Правди”, що були відомі Н.Калачову. Також у Синодальному списку порушено порядковість статей у другій частині документа.

Критикує Л.Білецький Н.Калачова і за те, що останній порушив послідовність статей у своїй публікації 1846 р., взявши за основу сучасну класифікацію (право державне, цивільне, карне і процесуальне). „Руська Правда” не була укладена за таким порядком. Л.Білецький погоджується із словами В.Сергеевича, який також критикував Н.Калачова за порушення системного викладу „Руської Правди”: „Застосування нашої сьогоденної системи до видання стародавньої пам’ятки обкрадає останню із свого самобутнього колориту, і в жоднім випадку не заслуговує на підтримку”²⁶.

Не задовольнив Л.Білецького і сам принцип класифікації списків тексту „Руської Правди” Н.Калачовим. Останній усі тексти поділив на чотири групи – „фамілії”²⁷. Л.Білецький зазначає, що Н.Калачов у своєму визначенні „фамілій” „Руської

Правди” не провів послідовно принципу класифікації. При цьому наголошує, що у своїй класифікації списків тексту „Правди” був Е.Тобін, який всі відомі списки поділив на дві, а не на чотири групи.

І нарешті, Л.Білецький вказує, що Н.Калачов неправильно визначив етапи історичного розвитку тексту „Руської Правди” („Широкої” і „Скороченої”). Л.Білецький пише: „Коли Коротка Правда, згідно з моїми студіями, означена правдиво, то грамада списків (Кормчої Книги, Мірила Правдивого, Новгородського Софіївського Временника і Збірників) визначена хронологічно цілковито невірно”²⁸.

Критично розглядаючи дослідження „Руської Правди” П.Мрочеком-Дроздовським і В.Сергеевим, Л.Білецький вказує на їх недосконалість, а точніше, помилковість висновків першого щодо хронології Синодального списку та послідовності розвитку документа від „Короткої Правди” до „Широкої”. Щодо В.Сергеева, то він, на думку Л.Білецького, сплутав „фамілії” списків з їх редакціями. Л.Білецький зазначає, що в дійсності „...редакція ховає в своїм означенні тільки зверхні відміни тексту – формально-стилістичні відхилення, що мають на меті все-таки свідомий акт редакторської праці, а не механічної граматично-мовної, чи лексичної оправи тексту під час копіювання тексту, властивої для копії”²⁹.

Леонід Білецький найперше проаналізував текст „Руської Правди” і його варіанти за власною класифікацією у 70 формах. Він подає класифікацію, яка виділяє у першу групу „А” списки тексту „Короткої Правди”: 1) Академічний (за Новгородським літописом) – середина XV ст.; 2) Археографічної комісії – середина XV ст.

У другу групу „Б” входять списки тексту „Широкої Правди”, куди включено Троїцький устав (друга половина XIV ст.), Московсько-академічний (XV ст.), три Синодальні списки (XIII, XV, XVI ст.), Кирило-Білозерський (XVI ст.), Рум’янцевський, Прилуцький, Соловецький, Архівський, Царський, Толстовський, Годуновський (XV-XVI ст.) та ще 33 списки тексту „Руської Правди” від XIV-XIX ст.

Третю групу „В” складають списки тексту „Скороченої Правди”: Толстого IV – середина XVII ст. та Оболенського – друга половина XVII ст.

Л.Білецький далі проводить аналіз усіх трьох груп списків. За його аналізом „Скороченої Правди” ми можемо дізнатись про цілий ряд аспектів розвитку суспільних відносин та духовної культури українців. Він звертає увагу на те, що у XVI-XVII ст. уже зникає термін „смерди”. Найперше він бачить причину того, що у XVII ст. руські смерди були покріпачені і юридично свободи вже не мали. Зникнення цього терміна на українських землях він бачить у тому, що замість „смерди” тут стали вживати терміни „люди”, „сироти”.

Цікавим для розуміння поширення християнства на українських теренах є вживання терміна для сільської верстви населення „християни”, а потім, з XVIII ст., переважно для росіян – „крестьяне”³⁰.

Крім того, тексти „Скороченої Правди” були призначені в основному для міського населення і через це, мабуть, статті про смердів і закупів зникають, а збережено статті про повних рабів і холопів.

Л.Білецький робить висновок, що „Скорочена Правда” мала поширення десь у середині Московщини або на Півночі і відноситься хронологічно до XVI-XVII ст.

Щодо історії тексту „Широкої Правди”, то Л.Білецький поділив тексти на чотири групи: 1) Списки юридичних законів, 2) Списки Мірила Правдивого, 3) Списки з літописів чи Софійського Временника, 4) Списки Кормчої Книги.

У цій частині Л.Білецький приходить до висновку, що з трьох списків „Руської Правди”, які тими чи іншими авторами вважались найдавнішими, власне, послідовність їх появи можна визначити так: найстаріший – звід Академічного списку, за ним іде Синодальний ізвод, а далі Троїцький та інші. Усі вони відносяться до XIII ст.

Щодо історії розвитку „Широкої Правди”, то Л.Білецький поділяє їх на шість редакцій. Перша редакція кодексу „Широкої Правди” виникла не пізніше 1118 р., а вміщена у збірнику Археографічної комісії від XV ст. Всі інші п'ять редакцій містились у списках Мірила Правдивого, Троїцькому, Синодальному, Московській духовній академії, Софійського Временника та ін.

Розглядаючи питання утворення і змін у „Руській Правді”, Л.Білецький особливу увагу звертає на зміни, які відбулись у кодексі законів при правлінні Володимира Мономаха.

Час правління Володимира Мономаха був бурливо-політичним як у міжнародному, так і внутрішньополітичному відношенні. Це був час, наповнений реформами організаційного плану, нормативних взаємовідносин у суспільстві і зовнішніх взаємин, частих з'їздів князів, проявом тенденцій до централізованої влади. Володимир Мономах намагався всім керувати самостійно, включно з церковним життям. У цей час навіть літописання (друга редакція „Повісті минулих літ”) була написана не у Печерській лаврі, а у Видубицькому монастирі, ігумен якого безпосередньо підпорядковувався князю.

Вважається, що саме під час цього правителя культурне життя в Україні було найбільш зближене з грецько-візантійськими взірцями, відповідно і у справі поширення впливу християнства на українські терени у цей період зроблено чи не найбільші кроки від часу офіційного впровадження християнства (пропагування християнських святинь, церковне керівництво за зразками візантійського, наближення законодавства до східногрецького та ін.).

Цей вплив Візантії на Україну Л.Білецьким названий „...потайною чи символічною гармонією світського українського із церковним візантійським, що так ішли в парі через усе володіння Володимира Мономаха”¹¹.

Оцінюючи зміни, які відбулись у тексті „Руської Правди” у час правління Володимира Моно-

маха, Л.Білецький стоїть на позиції, що „Широка Руська Правда” не є вислідом якогось несвідомого народно-культурного розвитку. Після докладного студіювання тексту Широкої Правди, я переконався, що цей кодекс Руської Правди був актом свідомо творчим, наслідком однієї волі в душі нової доби, такої піднесеної і творчої, якою була доба князя Володимира Мономаха”¹².

Л.Білецький одним із перших серед науковців зацікавився характером мови „Руської Правди”. За результатами його досліджень процес розвитку тексту „Руської Правди” був дуже тривалий і складний; він відбувався протягом восьми століть. Процес творення тексту „Руської Правди” відбувався з певними особливостями до XIII ст. У цей час була написана Ярославова грамота, текст „Короткої” та „Широкої Правди”. Ці писемні джерела виникли і отримали завершений вигляд у Києві та Київській Русі, а вже пізніше готовий варіант „Руської Правди” перенесено було до Новгороду.

Складна історія України від часу виникнення „Руської Правди” і до наших днів не дала змоги зберегти жодного рукопису з текстом „Руської Правди”. Найдавніший текст зберігся у новгородському варіанті з новгородськими діалектичними прикметами мови. Відповідно Л.Білецький поставив перед собою питання і спробував на нього дати відповідь: чи є в існуючому тексті списків сліди київської староруської мови?

За його висновками, чим старіший текст списку „Руської Правди”, тим більше у тексті зустрічається прикладів редукованих звуків, що вказують на походження тексту від староруської мови. Відповідно, з другого боку, чим текст „Руської Правди” або її список є пізніший, тим сильніше спостерігається втрата редукованих звуків, а текст набирає форму у вимові тих звуків або тих, що виникли на їх місці, місцевих новгородських та московських діалектичних властивостей. Л.Білецький пише: „Чим ближче є текст Руської Правди до оригіналу чи найстаршого тексту її, тим природа напівголосних сильніше наближає текст Руської Правди до староруської мови київської княжої доби”¹³.

Один з основних наукових висновків Л.Білецького щодо „Руської Правди” виглядає так: „Руська Правда, одне із найвидатніших явищ української культури, права й української правосвідомості. В усіх її кодексах вона була чинним і діючим правом більше як 700 літ, і переросла всіх сучасників в стародавньому письменстві: і літописи, і Четьї-Мінеї, і Слово о полку Ігоревім, і навіть найпопулярніший Патерик Печерський. І це вона зробила не красою своїх образів, картин, чи стилю, а лише ідеєю втілення своєї Правди і справедливості в реальні відносини життя, яке вона організувала, виховувала й навчала та підносила до ідеалу народного правосуддя. Такою була Руська Правда протягом цілої своєї історії і розвитку”¹⁴.

¹ Білецький Л. Руська Правда й історія її тексту. – Вінніпег, 1993, – С.13.

² Там само.

³ Там само. – С.13-14.

⁴ Калачов Н. Предварительные юридические исследования для полного объяснения Русской Правды. – СПб., 1846. 2-е издание. – СПб., 1880; Калачов Н. Текст Русской Правды на основании 4-х списков разных редакций. – М., 1846; Карский Е. Русская Правда по древнейшему списку. – Ленинград, 1930; Максимейко М. Опыт критического исследования Русской Правды. – Харьков, 1914; Савваитов П. Новгородская летопись по Синодальному харетейному списку. – СПб., 1888; Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права: Русская Правда. – 4-е изд. – Спб., 1910; Соболевский О. Язык Русской Правды // Журнал Министерства Народного Просвещения. – № 4. – М., 1886; Шелухін С. До вивчення Руської Правди. – Прага, 1930; Юшков С. Руська Правда. – К., 1935.

⁵ Заяць І. Витоки духовної культури українців. – К.: Аратта. 2006, с. 244.

⁶ Сергеевич В. Вказана праця. – С.50.

⁷ Калачов Н. Вказана праця. – С.72.

⁸ Білецький Л. Вказана праця. – С.17.

⁹ Там само. – С.18.

¹⁰ Там само. – С.35-36.

¹¹ Там само. – С.99.

¹² Там само.

¹³ Там само. – С.129.

¹⁴ Там само – С.130.

Summary

George Kozholianko (Chernivtsi)

Leonid Biletskyi's Research of All-Slavic Ancient Written Record and Record of Ancient Ukrainian Mode of Life and Rites

The article highlights the contribution of Ukrainian historian and literary critic Leonid Biletskyi into profound research of All-Slavic and Ukrainian written record – „Ruska Pravda”.

УДК: 025:32(477)

Сергій Міщук
(Житомир)

УКРАЇНСЬКІ ВЧЕНІ – ДОСЛІДНИКИ РУКОПИСНО-КНИЖКОВОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ: ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – 10-ТІ РР. ХХ СТ.

У статті представлено внесок українських вчених, які збирали, описували і досліджували багатоманітну і різноманітну рукописно – книжкову спадщину України, що зберігалася в бібліотеках, архівах та приватних зібраннях.

Ключові слова: рукописні книги, стародруки, описи, каталоги, книжкова спадщина, пам'ятки, археографія, бібліографія.

В історії українського книгознавства є важливий період формування такого його розділу, як історія української рукописної книги та стародруку. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні розгортається науково – реєстраційна діяльність у галузі обліку та камерального опису рукописних книг та стародруків. У цьому процесі бала участь велика кількість дослідників з різних регіонів України, як церковних істориків та філологів, так і університетських літературознавців та історіографів, які вивчали літературний та історико-культурний процес через дослідження історичних джерел. Створюються каталоги, які вміщують описи рукописів та стародруків київських, львівських, волинських, чернігівських та інших бібліотек, архівів і приватних зібрань, що надало можливості для поглибленого дослідження цих книжкових пам'яток, творів й текстів у списках і примірниках. Дбаннями окремих подвижників в Україні формувалися наукові центри дослідження книжкової спадщини та історико-культурних пам'яток. Період кінця 80-х років ХІХ ст. – початок ХХ ст. є важливим в історії українського книгознавства, коли відбувається становлення камеральних та едиційних методів археографії рукописної книги та бібліографії стародруків. Аналіз становлення та розвитку цієї стадії науки сьогодні має значний історіографічний інтерес, оскільки надалі, в 20-х – 60-х роках ХХ ст. створюється декілька концепцій історії книги та книгознавства.

Важливість такого дослідження обумовлюється тим, що ця синкретична стадія розвитку спеціальних дисциплін пов'язана з накопиченням описового матеріалу, осмисленням структури і методу добування спеціального знання щодо книги як самостійного історичного джерела. Історія книги сьогодні є складовою частиною загального книгознавства, що належить до спеціальних історичних дисциплін.

Діяльність відомих українських учених ХІХ – початку ХХ ст. в галузі збирання та наукового опису рукописно-книжкової спадщини стала предметом студіювання сучасних дослідників книги – Я.Ісаєвича, В.Ульяновського, Г.Ковальчук, О.Колосовської, М.Галушко, С.Сохань, Н.Королевич, Н.Черниш, Н.Шалашної та ін. Окрім загальнотеоретичних питань, згадані фахівці вивчали також внесок в історико-книгознавчу проблематику окремих визначних особистостей, зокрема М.Максимовича, А.Петрушевича, І.Свенціцького, М.Петрова, І.Кревецького, І.Огієнка, В.М.Перетца, С. Маслова та ін. Дослідження також здійснювалися і за географічним принципом (так, вивчалися різні регіони України – Лівобережжя, Волинь, Поділля, Галичина тощо).

Вивчення історії зародження наукової збирацької діяльності в галузі рукописної та книжкової спадщини в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. і шляхів створення власної української археографо-бібліографічної школи, її предста-